

ՎԱՆԻԿ ՎԻՐԱԲՅԱՆ

ՀՐԱՆՏ ՎԻՐԱԲՅԱՆ

ՀԱԿԱՊԵՏԱԿԱՆ ԽՌՈՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՃՆՇՈՒՄԸ ՀՀ ԶԱՆԳԻԲԱՍԱՐԻ,
ԲՈՅՈՒՔ-ՎԵԴԻԻ, ԴԱՎԱԼՈՒԻ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ, ՍՈՒՐՄԱԼՈՒԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ
1918-1920 ԹԹ.¹

DOI: 10.24234/journalforarmenianstudies.v4i71.211

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Ադրբեջանի կողմից ուղղորդվող մահմեդաբնակ շրջանների խռովարարական տրամադրությունների հաղթահարումը, օրինականության և կարգ ու կանոնի հաստատումը եղել է Առաջին հանրապետության սուվերեն իրավունքների ապահովման, նրա հետագա գոյության կարևոր գրավականներից: Եվ միայն բանակցարնթացքը փակուղի մտնելուց և միջպետական ուղիներով հնարավորությունները սպառելուց հետո կառավարությունը դիմեց ռազմական ուժի և վերահաստատեց ՀՀ իշխանությունների լիազորությունները Զանգիբասարում, Վեդիբասարում, Սուրմալում և այլ շրջաններում:

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. Զանգիբասար, Վեդիբասար, Սուրմալու մահմեդաբնակ, հակապետական-հակահայկական ելույթներ, Հայաստանի Հանրապետություն, Ադրբեջան:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1918 թ. անկախ հռչակված Հայաստանի Հանրապետությունը բախվեց մահմեդաբնակ Զանգիբասարի, Վեդիբասարի և այլ շրջանների բնակչության հակահայկական-հակապետական գործողությունների հետ, որոնք աջակցվում էին Ադրբեջանի և Թուրքիայի կառավարությունների կողմից: ՀՀ կառավարության

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ բարձրագույն կրթության և Գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ (Գիտական ծրագիր N 25RG-6A113).

գործադրած ջանքերի շնորհիվ, սպառելով հակամարտության հանգուցալուծման հաղաղ միջոցները, ՀՀ զինուժի ջանքերով կանխվեց ՀՀ տարածքի այդ հատվածների բռնակցումը Ադրբեջանին, իսկ մահմեդական բնակչությունը համակերպվեց և ենթարկվեց Հայաստանի օրինական իշխանություններին:

ՄԵԹՈՂԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գիտական հետազոտությունն կատարվել է արխիվային փաստաթղթերի, գրականության տվյալների և այլ վավերագրերի հիման վրա՝ իրագործելով իրադարձությունների պատմաքննություն՝ հենվելով պատմահամադրական, համեմատական մեթոդների վրա:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Թեմայի դիտարկումը վերաբերում է հայկական պետության կայացման 1918-1920 թթ. դասերի վերհանմանը, ՀՀ իրագործած միջոցներին մահմեդաբնակ Զանգիբասարի, Վեդիբասարի և այլ շրջանների խռովարարական տրամադրությունների հաղթահարման և ՀՀ իշխանությունների օրինական լիազորությունների վերահաստատմանը: Ռ. Հովհաննիսյանը նշում է. «Հայաստանի Հանրապետությունը երբեք չձեռքազատվեց թշնամական շրջապատման ուրվականից: Մի քանի միլիոն մահմեդականներ բնակվում էին Թուրքիայի և Ադրբեջանի հարևան նահանգներում և այդ երկու երկրների միջև. Հայաստանի հարավային միջնաշխարհում ևս 300.000-ը՝ թուրք-թաթարներ, տիրում էին Արաքս գետի հովտին: Թեև հայերի թիվը Երևանի նահանգում ամբողջությամբ վերցրած, կրկնակի շատ էր, թաթարները գերակշռում էին գյուղական շրջանների մեծ մասում և հիմնականում հաղորդակցության ու փոխադրության ճանապարհներին, ինչպես և մեծամասնություն էին կազմում Սուրմալուի, Շարուր-Դարալագյազի և Նախիջևանի հարավային գավառներում» (Հովհաննիսյան Ռ. 2005; Կնյազյան Դ. 2008; Ղուլյան Յու., 2011, N 1):

1919 թ. հունվարին հայկական զորքերը գրավեցին Սուրմալուի ամբողջ գավառը և Շարուր-Դարալագյազի այն մասը, որ գտնվում էր թուրքերի ձեռքին ու տեղում հաստատեցին հայկական իշխանություն («Մշակ» 1919, հունվարի 3): 1919 թ. հունվարին հայկական զորքերի ձեռնարկած գործողությունների հետևանքով

հպատակություն հայտնեց նաև Բոյուք-Վեդի թուրքաբնակ գյուղը՝ ընդունելով կառավարության պահանջները: Շուրջ 2000 տուն ունեցող թուրքաբնակ գյուղի հնազանդեցումը որոշ ժամանակով հնարավորություն ստեղծեց նրանցից մթերքներ ստանալ (**Ղուլյան Յու., 2009**): Սակայն առերես ընդունելով ՀՀ իշխանությունը, նրանք այլ մտադրություն ունեին, հակառակվեցին զինաթափմանը՝ հանդես չբերելով իշխանությանը ենթարկվելու ոռալ տրամադրություն և հրաժարվելով հարկերի վճարումից (**«Զանգ» 1919, հունվարի 31**):

1918-1920 թթ. մահմեդական ընդվզումների դեմ պայքարի առումով զգալի խնդիրներ կուտակվեցին Զանգիբասարում (ներկայիս Մասիսի շրջանը) և հարակից շրջաններում, որը ընկած էր Զանգու գետի ստորին հոսանքում՝ Երևանի մոտ գտնվող Չարբախ գյուղից մինչև Արաքս գետը ընկած ընդարձակ հարթավայրային տարածքը՝ կազմված Ատրպատականից ներթափանցած մահմեդական բնակչություն ունեցող 15 գյուղերից (**Ղուլյան Յու. 2011. N 1**):

Ադրբեջանի առաջնորդները բացահայտ օգտվում էին Թուրքիայի պաշտոնական և ոչ պաշտոնական աջակցությունից, ինչի մասին վկայում է Տ. Դեվոյանցը Փարիզ՝ գեներալ Գ. Ղորղանյանին ուղարկված 1919 թ. հոկտեմբերի 28-ի զեկուցագրում (**Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), թիվ 17/ 17, պահ. 12, դ. 3, թ. 75**): Տ. Դեվոյանցը ստեղծված իրավիճակը հստակ է ներկայացնում. «Բայց թիկունքում, Զանգիբասարի մեջ՝ Իգդիրի շրջանի, Ղամարլուի եւ Շարուր-Նախիջեւանի սահմանների մօտ, դրուֆիւնը աւելի լուրջ կերպարանք ստացաւ: Զանգիբասարի մեջ միշտ կը գտնուէին տաճկական եւ Ազրբեյջանի գործակալներ եւ ղեկավարներ, որոնք կը կազմակերպէին ժողովուրդը, կը հայթայթէին նրանց Շարուր-Նախիջեւանի շրջանից Արաքսի վրայով զէնք եւ փամփուշտ: Այս թշնամական բոյնը, որի մեջ էին համախմբուում միշտ հարաւից եկող տաճկական եւ Ազրբեյջանի մարզիչները, գաղտնի կերպով ղեկավարուում էին Հայաստանի ազրբեյջանական ներկայացուցչի կողմից եւ իրենից ներկայացնում էր մի տեսակ ամբողջ, որը պետք է խաղար մեծ դեր այն դէպքում, երբ սկսուէր ընդհանուր պատերազմ մահմեդականների կողմից հայերի դէմ, որովհետեւ նա կը

գտնուէր պետութեան մայրաքաղաքի քթի տակ, շատ մօտիկ» (**Դեյէանց Տ. 1945; «Հայրենիք» (Բոստոն), N 5 (250), Սեպտ.- Հոկտ.**): Այդ իրադարձությունների սաղմնավորման հենց սկզբից հայկական հատուկ ծառայությունը բավականաչափ տեղեկացված է եղել թաթարների նախապատրաստությունների մասին, որի մասին է վկայում պոդպորուչիկ Մ. Դոդոխյանի կողմից վերծանված ծածկագիր զեկուցագիրը (1919 թ. մայիսի 23)՝ կազմված Ջանգիբասարի շրջանի պետ կապիտան Հարությունյանի տեղեկությունների վրա, որոնցում իրազեկվում էր թաթարական զորութի տեղաշարժերի, զինվածության, Ջանգիբասարի Ազգային խորհրդին օժանդակելու համար այնտեղ հրավիրված 467 ասկյարների, Նախիջևան-Դավալու-Տաշքենդ-Իլիսի-Ղորուղի-Քերիմբեքլու հետախուսագծի մասին (**ՀԱԱ, ֆ. 290, ց. 2, գ. 30, թ. 1**): Այդ փաստաթուղթն ուղարկվում է վարչապետին ի գիտություն: Գնդապետ Ալ. Շնեուրը մինչև 1919 թ. մայիսի 24-ը ընդգրկող ժամանակահատվածին վերաբերող հետախուզական ամփոփագրում նշում է Բոյուք-Վեդիի և Կարաբագյարսկի (նաև՝ Կարաբագլիյար) թաթարների հաճախակի հարձակումների մասին հայկական զորամասերի վրա, որի մասին տեղեկացվում է անգլիական հրամանատարությանը (**ՀԱԱ, ֆ. 199, ց.1, գ. 73 (71), թ. 29**):

1919 թ. հուլիսի 1-ին Դավալուի մոտ մուսուլմանների կողմից սպանվում են 9 հայ զինվոր և 12 գյուղացի, Բոյուք-Վեդիի հնազանդեցման համար ուղարկված հայկական զորամասն ընկնում է ծուղակի մեջ և փաստացի գլխովին ոչնչացվում՝ տալով 35 սպանված և 127 վիրավոր, որն էլ դարձավ Բոյուք-Վեդիի մահմեդական ապստամբության պատճառը, որը կարճ ժամանակ անց զուգահեռաբար տարածվեց Շարուր-Նախիջևանում (**Զոհրաբյան Է. 2012**): Հարկադրված ՀՀ կառավարությունը դիմում է կտրուկ քայլերի և անգլիացիների հավանությունը ստանալուց հետո պատժիչ զորամաս ուղարկում Բոյուք-Վեդի (**ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 198, թ. 189; «Հառաջ» 1919, N 40, նոյեմբերի 6; «Наше время» 1919, N 154, օգոստոսի 10**): Այդուհանդերձ հայկական զինուժին չի հաջողվում ճնշել Բոյուք-Վեդիի ապստամբած մահմեդականներին, որը ցույց տվեց ՀՀ ռազմական անպատրաստությունը և թուլությունը, որից օգտվելով հուլիսի 19-ին մահմեդական բնակչության ընդհանուր ապստամբություն բռնկվեց, ՀՀ զորամասերը

նահանջեցին Չանգեգուր, խլրտումներ սկսվեցին Սուրմալուի, Էջմիածնի և Երևանի այլ գավառների մահմեդաբնակ բնակավայրերում և ըստ էության Հայաստանը երեք կողմից հայտնվեց շրջափակման իրավիճակում (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 133, թ. 173; «Слово» 1919, N 1, 10,13, 24, 31 августа; Զոհրաբյան Է., 2012):

ՀՀ հետախուզական բաժնի 1919 թ. հուլիսի 16-ի ամփոփագրում (N P 0309) Շնեուրը և Դեվոյանցը հաղորդում են Քյալբալայ Ասկյար Հաջի Աքփյար օղլու Թուրքիա մեկնելու մտադրության մասին՝ 10-15 հրետանավորներ բերելու համար, որ Բոյուք-Վեդիում կենտրոնացել են 5000 զինյալներ, այդ թվում 15 թուրք ասկյարներ և 2 հրահանգիչներ, ինչպես նաև 30 ադրբեջանական սպաներ, որ ամեն օր Ադրբեջանից ստանում են դրամ, ավելացնելով, որ Հաջի Աքփյարը ուղարկել է 500 հազար ռուբլի, ինչը հավաստում էր, որ այդ ամենի նպատակը ՀՀ կառավարությանը չենթարկվելն է, հրահրողը Ադրբեջանն էր (ՀԱԱ, ֆ. 199, ց.1, գ. 73 (71), թ. 99):

Ապստամբ գյուղերը Ադրբեջանի կառավարության կողմից հատուկ ուշադրության են արժանանում, որի ներկայացուցիչը Բոյուք-Վեդին Ադրբեջանի կազմում ընդգրկելու նպատակով բանակցություններ է վարում վարչապետ Ալ. Խատիայանի հետ, որը այն Հայաստանի ներքին հարց համարելով, գտնում է, որ այն երբեք Ադրբեջանին չի համարվել և մեկ-երկու բնակավայրի ինքնորոշման հարց չի կարող լինել: Ինքը՝ Խատիայանն անձամբ կողմ էր, որ Բոյուք-Վեդիները տեղափոխվեն Ադրբեջան և, Ադրբեջանի ներկայացուցչի համաձայնության դեպքում, պատրաստակամություն է հայտնում այդ հարցը ներկայացնել կառավարության քննարկմանը: Ադրբեջանի ծրագրերում Բեուք-Վեդիի կարևորությամբ էր թերևս պայմանավորված, որ Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Խան-Թեքինսկին պահանջում էր ամեն կերպ օգնություն հասցնել ապստամբ գյուղին («Յառաջ 1919, նոյեմբերի 11):

1919 թ. հուլիսի 18-ին Բոյուք-Վեդի գյուղի մոտ տեղի ունեցած արյունալի ընդհարումների և հայկական բանակի կրած ծանր կորուստներին է անդրադառնում Բաքվում ՀՀ դեսպան Տ. Բեկզադյանը, շեշտելով, որ Բոյուք-Վեդիի իրադարձությունների հետ կապված Բաքվում թաթարների կողմից դրսևորվում է

անբարյացակամ վերաբերմունք հայերի նկատմամբ, սադրիչ ճառեր են արտասանում ընդդեմ հայերի, որ այդ առիթով ինքը նամակով դիմել է Արտգործմինիստրին (**Բեկզադյան Ս., 2025**): Ըստ Ռ. Հովհաննիսյանի եզրահանգման, Չանգիբասարի մուսուլմանական գյուղերը վճռական քայլերի էին դիմել՝ միավորվելու Արաքսի հովտի իրենց հավատակիցների հետ և դառնալու «Հարավարևմտյան Ադրբեջանի» մաս (**Hovannisian R. 1982, Vol. II**): Ամռանը, երբ անկարգությունները տարածվեցին Վեդիբասարից մինչև Չանգիբասար, մահմեդական սադրիչները կազմաքանդում էին երկաթուղագծերը՝ գնացքները շուտ տալիս գծերից և թալանում, օրինակ, հայ աշխարհագրոբայինների փոքր ջոկատներին դարանակալելով Էջմիածնի շրջանում և հարձակվելով նրանց վրա (**Hovannisian R., 1982. Vol. II**):

1919 թ. օգոստոսի առաջին օրերին համառ կռիվներ ծավալվեցին Բեյուք-Վեդիում, Սուրմալուում, Կաղզվանում, Սարիղամիշում և ամբողջ արևմտյան ճակատի երկարությամբ: 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ի զեկուցագրում (N KP 71)՝ ուղղված վարչապետին, կապիտան, ՀՀ հետախուզական ծառայության սպա Վ. Գ. Սուրադյանը հայտնում էր, որ Նախիջևանից Հալիլ բեյը Չանգիբասարի շրջանի Իլիսի-Կորուզի (նաև Իլիսի-Ղորուղի) բնակավայրը ունի Մամեդ բեյի ծանուցագիր է ուղարկել, կոչ անելով ցանկացողներին տեղափոխվել այդ շրջանից (**ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 73 (71), թ. 182**): Վարչապետին ուղղված 1919 թ. նոյեմբերի 16-ի զեկուցագրում (N KP106) կապիտան Վ. Սուրադյանը հայտնում էր, որ թաթարները իրենց շտաբը Իլիսի-Կորուզիից տեղափոխել են Շոռլու-Դեմուրչի, որ իր կողմից ձերբակալվել են 7 հոգի, ինչը ուժեղ խմորումներ է առաջ բերել Չանգիբասարում (**ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 271, թ. 37**):

1919 թ. վերջում Չանգիբասարի թուրք հրամանատար գնդապետ Մեհմեդ բեյը կոչ է անում մահմեդական առաջնորդներին կանգնել անսասան՝ վստահեցնելով, որ լրացուցիչ օգնություն կհասնի Բայազետի 11-րդ թուրքական դիվիզիայից: Դեկտեմբերի 24-ին Չանգիբասարի գրեթե բոլոր գյուղերի ներկայացուցիչները հավաքվում են՝ գործողությունների ընթացքը որոշելու համար: Նրանց մի մասը կողմ էին հայկական կառավարության հետ համաձայնությանը, եթե տեղական

վարչակազմը և աշխարհագրորդ մնային բացառապես մուսուլմանական, ոչ մի զինված հայի թույլ չտրվեր մտնել շրջան, և թույլատրվեր պահել իրենց զենքերը, հակառակ դեպքում՝ շարունակել չենթարկվել ՀՀ իշխանություններին: Մեհմեդ բեյը վերջնական որոշում կայացնելուց առաջ խորհրդակցում է Հալիլ բեյի հետ՝ պարզելու, թե որքան իրական օգնություն կարող է տրամադրվել, եթե դիմադրությունը շարունակվի, սակայն վերջինս ինքն էր աջակցության խնդրում զեներալ Քյազիմ Կարաբեքիրից: Գեներալ-նահանգապետ Սամեդ բեյ Մեհմանդարովի միջոցով Մեհմեդ բեյը խորհուրդ է տալիս դիմել Բաքվի ռազմական իշխանություններին (**Hovannisian R. 1982. Vol. II**):

1919 թ. նոյեմբերի վերջերին ադրբեջանական բանակը ետ է քաշվում Զանգեզուրից, սակայն հաստատվում է Լենքորանում և Ղարաբաղում, ինչը տպավորություն է ստեղծում, թե հնարավոր է համաձայնության գալ Զանգեզուրի ստատուս-քվոյի շուրջ, որը վարչապետ Ն. բեկ Ուսուբբեկովի համար հարմար առիթ է դառնում միջամտելու Վեդիբասարի, Զանգիբասարի և մյուս մուսուլմանական շրջանների գործերին: Սակայն գլխի ընկնելով Ադրբեջանի ռազմավարության իմաստը, Ալ. Խատիսյանը եզրահանգում է, որ Զանգեզուրի և Երևանի մերձակայքի անկլավների կարգավիճակի միջև չեն կարող զուգահեռ անցկացվել (**Hovannisian R., 1982. Vol. II**):

Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի 1920 թ. հունիսի 17-ի ամփոփագրի տվյալներով Բոյուք-Վեդիում ապստամբների տրամադրության տակ կար 1 լեռնային թնդանոթ, 4 գնդացիր՝ 3-ը՝ ձեռքի, 1 «Մաքսիմ», որ ապստամբներին գնդացրային գործ ուսուցանելու նպատակով Թուրքիայից ժամանել էին 9 գնդացրորդներ, որ Բոյուք-Վեդի-Սադարակի շրջանում կենտրոնացված են 500 զինված թաթարներ և 1 գումարտակ ասկյարներ, որ հունիսի 9-ին Բուլաղ-Բաշիից ժամանել են 100 զինված տեղական թաթարներ՝ թուրք սպաների ուղեկցությամբ, իսկ Զաֆարաբաղի և Փարաքարի ճակատներում 10-15 օր առաջ եղել են մոտ 200-300 թաթարներ, որոնք փորձել են խոչընդոտել ցորենի բերքահավաքը: Ամփոփագրի վերջում արձանագրվում էր հարուստ զանգիբասարցիների տեղափոխման մասին Պարսկաստան (**ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս II, թ. 49**):

1920 թ. ապրիլի 1-ից մինչև սեպտեմբերի 1-ը ընկած ժամանակահատվածում տեղի ունեցած ռազմական գործողությունների մասին ակնարկաշարում գեներալ Հովհ. Հախվերդյանը հայտնում է, որ Ջանգիրասարի մահմեդական բնակչությունը Շարուրի միջոցով ամուր կապեր հաստատելով Նախիջևանի և Բայազետի հետ, դարձել է ծանրակշիռ ռազմական ուժ, բավականաչափ վարժեցված և կարգապահ, իսկ 700-800 ասկյարների առկայությունն էլ ավելի մեծ վստահություն է ներշնչել նրանց՝ ապստամբելու ՀՀ օրինական իշխանությունների դեմ (**Հովհաննիսյան Ռ. 2005, Հատ. I**): Ինչպես նշվում է այդ փաստաթղթում, ի վերջո ՀՀ կառավարության համբերությունը սպառվում է, և նա վճռում է հունիսի կեսերին (հունիսի 18-25) գորքի միջոցով հնազանդեցնել հայ բոլշևիկների մայիսյան խռովությունից ոգևորված Ջանգիրասարի բնակչությանը՝ գրավելով Վեդիբասարը, այնուհետև՝ Շարուրը՝ մինչև Շահթախթի կայարանը (**ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս II, թ. 180-183; Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. 2000, 270-276**): 15-ից ավելի թաթարական գյուղերի հակահայկական խռովությունը ճնշվում է, և հունիսի 20-ին վերջնականապես գրավելով Ջանգիրասարը, հայկական գորքերը վերցնում են 2 թնդանոթ, 3 գնդացիր, 40 հազար փամփուշտ և բազմաթիվ հրացաններ (**«Ցառաջ» 1920, 24 հունիսի, N 131; «Ռազմիկ» 1920, 20 հունիսի, N 1, Երևան**):

Ուշագրավ են Սուրմալուի շրջանի դեպքերը. 1919 թ. հունվարի 27-ի ամփոփագրում (N 12) նշվում է, որ Սուրմալուից թուրքերի հեռանալուց անմիջապես հետո՝ տեղական մահմեդականության կազմակերպման գործով Իգդիրում զբաղվել են զինվորական նահանգապետ Մամեդ բեկը, իսկ Ղամարլուում՝ Սուլեյման բեկը: Հայտնվում էր, որ Արալիս է ժամանել Մակվի սարդարի (հավակնում էր Շարուր-Նախիջևանի շրջանը միացնել իր խանությանը) ներկայացուցիչ Սաֆո Ալի բեկը 30 սարբազների հետ, որոնցից 15-ը քրդեր էին (**ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 252, թ. 2**): 2-րդ Հայկական հետևակային գնդի գնդապետ Մելիք-Մուրադովը Հայկական դիվիզիայի հրամանատարին ուղղված 1919 թ. մարտի 19-ի զեկուցագրում (N 151) նշում էր Սուրմալու-Պառնաուտի շրջանում թուրքական հրահանգիչների գործունեությունը հաստատող փաստերի մասին (**ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 252, թ. 43**):

Դեռ 1918 թ. օգոստոսի 19-ին Էջմիածին կայարանից 5 վերստ հեռավորության վրա թաթարների կողմից գազանաբար խոշտանգվում և սպանվում են Հայկական 1-ին միլիցիոն գնդի 4 զինվոր, որը կատարվել էր թաթարական Չոբանքյարա գյուղի բնակիչների կողմից, որոնք հայտարարել էին իրենց անհնազանդության մասին ՀՀ իշխանություններին և կազմել 100 հոգուց բաղկացած ավազակախումբ: ՀՀ Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի տեսուչի հրամանով այստեղ է ուղարկվում ամերիկյան գնդապետ Ֆորդի գլխավորած խառը հանձնաժողովը՝ հետաքննելու դեպքերը, որի ընթացքում հայտնաբերվում են Մարգարա գյուղում սպանված մեկ հայ մարդու, մի աղջկա և 4 տարեկան երեխայի դիակները, մեղավորները շուտով ձերբակալվում են, որը հաստատվում է թաթարներից և հայերից կազմված խառը հանձնաժողովի ստորագրությամբ (ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 1, գ. 230, թ. 17):

1919 թ. հունվարի 30-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լսվում է Զինվորական նախարարի և ՆԳ նախարարի զեկուցումը Սուրմալուի գավառի Ղամարլու գյուղի (Մեծամոր) և Դավալուի շրջանում զինված հարձակումների, թուրքական այն ընդհանուր շարժման մասին, որ նկատվում էր հանրապետության սահմաններում, հանձնարարելով այդ մասին իրազեկել անգլիական գլխավոր հրամանատարությանը Անդրկովկասում, և խնդրել մի անգլիացի սպա ուղարկել մեր Զինվորական նախարարի մոտ՝ իբրև անգլիական զորահրամանատարության ներկայացուցիչ (ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 486, մաս I, թ. 32; գ. 47, թ. 47; ֆ. 199, ց. 1, գ. 96, թ. 20):

ՀՀ Նախարարների խորհրդը 1919 թ. փետրվարի 28-ի նիստում լսում է ՆԳ նախարարի հայտարարության մասին, որ Դավալուի շրջանում թուրքերը հրաժարվում են հայկական կառավարության իշխանությունը ճանաչելուց, և որ Դավալուի կոմիսարը հայտնել է երեք հայերի սպանության և գեներալ Ֆ. Լաուրթնի (իրականում ոչ թե գեներալ, այլ գնդապետ, որոշ փաստաթղթերում՝ կապիտան) կողմից ոմն Գայդարովի մահմեդական ազգաբնակչության ղեկավար նշանակելու մասին: Ըստ այդմ Նախարարների խորհուրդը որոշում է դիմել բրիտանական Լաուրթնին ու մայրը Չարլզին կարգը վերահաստատելու համար միջոցներ ձեռք առնելու մասին (ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 100 (43), թ. 33; գ. 96, թ. 32):

1919 թ. մարտի 8-ին ՀՀ ԱրտԳործնախարարությանն ուղղված գրության մեջ Ներքին Գործերի նախարարի պաշտոնակատարը շեշտում էր, որ Դավալուի շրջանում հաճախակիացել են թաթարների կողմից ՀՀ տարածքի խաղաղ բնակիչների վրա հարձակումները՝ ուղեկցվելով սպանություններով և կողոպուտներով, որ այդ շրջանի բնակիչները մշտապես գտնվում են վախի մեջ և զրկված են իրենց տնտեսությամբ զբաղվելու հնարավորությունից՝ խնդրելով կապվել Թիֆլիսում ու Երևանում գտնվող բրիտանական ներկայացուցիչների հետ՝ թաթարների վրա ազդելու, որպեսզի վերջիններս դադարեցնեն թշնամական գործողությունները (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 209, թ. 60):

1919 թ. մարտի 3-ին Ղամարլուի գավառամասի կոմիսար Տեր-Հովհաննիսյանը Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարին հայտնում էր, որ շրջանի թուրքերի հանդգությունը օր օրի ավելի ու ավելի համառ բնույթ է ստանում, որ ամեն օր Ղամարլու տանող խճուղու վրա ճանապարհվողները ծաղր ու ծանակի են ենթարկվում թուրքերի կողմից, որ մեկ-մեկ Ղամարլու անցնելն անհնարին է. «Ճանապարհը ամեն օր սևին է տալիս անցնող թուրքերով, բոլորն էլ տղամարդիկ և անպայման զինված ընտիր զենքերով: Թեև օրական զինված թուրքերը 100-ով են անցնում անգլիացոց առաջից և թեև անգլիացիք գիտեն թուրքերի այդ սպառնական շարժումը, բայց լուր ու անտարբեր ականատես էին» (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 209, թ. 67): Մահմեդականները Վեդիբասարում բավականին ակտիվ էին, ունեին թուրք սպաների կողմից ռազմական պատրաստություն անցած 5-6 հազար կովոդ, զգալի ռազմամթերք: Այդ մասին տեղյակ լինելով, ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. ապրիլի 1-ի նիստում հանձնարարվում է ԱրտԳործնախարարին Ներքին Գործերի և Զինվորական նախարարների հետ միասին բանակցել Լաուրթոնի (ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 100 (43), թ. 56; գ. 96, թ. 57), չնայած անգլիացիները արմատական լուծումներ չառաջադրեցին՝ քողածածկված եզրեր ունենալով թաթարների հետ:

1919 թ. ամռանը հայկական վարչակազմը վտարվել էր Արաքս գետի ստորին հովտից, և նույնիսկ Զանգիբասարի շրջանում, որը տարածվում էր Երևանի և Էջմիածնի միջև երկաթուղու երկայնքով, հայերի կողմից նշանակված մուսուլման

կոմիսարը Ուլուխանլուի իր շտաբ-բնակարանից դուրս իշխանություն չունեք, Ջանգիբասարի 26 գյուղերի 30,000 բնակիչները մշտական ճնշման տակ էին: Խռովարարներին մաքսանենգ ճանապարհով ներմուծվում էին մեծ գումարներ Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական առաքելության աշխատակիցների միջոցով (**«Հառաջ» 1920, 14 մարտի**):

Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումը ևս ոչ մի կերպ չազդեց զանգիբասարցիների գործողությունների վրա, մայիսի 13-ին թուրք-մահմեդական ջոկատը հարձակվեց Վարմազիար, Ջաֆարաբադ և Փարաքար գյուղերի վրա (**«Նոր աշխատավոր» 1920, 23 մայիսի**), որին հակազդելու համար միջոցներ ձեռնարկվեցին, Ջանգիբասարի մահմեդական զինված բնակիչներին առաջարկվեց զինաթափվել, ճանաչել ՀՀ իշխանությունների իրավասությունը, վճարել հարկերը, որը անպատասխան մնաց: Կառավարությունը նման իրավիճակում նպատակահարմար գտավ դիմել վճռական միջոցների, և հունիսի 18-ին վերջնագիր ներկայացրեց՝ պատասխանի համար տալով 6 ժամ, որն ընդունեց միայն Ուլուխանլու (ներկայումս՝ Մասիս) գյուղը, մնացած մահմեդաբնակ գյուղերից որևիցե պատասխան չստացվեց (**Ջոհրաբյան Է. 2006, N 1, 5**), տվյալ պահին Ջանգիբասարի խռովարարներն ունեին ավելի քան 4 հազար զինված մարդ, 600-800 ասկյար, 3 թնդանոթ և 8 գնդացի (**«Հառաջ» 1920, 27 հունիսի**):

Երբ Հաջի Շեյխ Ալի Ախունդովը (Ախունտ) և Մեշեդի Ջելիլը 1920 թ. փետրվարին ժամանեցին Բաքու՝ ռազմական աջակցություն խնդրելու, Հալիլ փաշան գրեց գեներալ Քյազիմ Կարաբեքիրին, որ Ադրբեջանը կտրված է շրջանից և չի կարող որևէ կոնկրետ օգնություն տրամադրել: Նա խնդրեց, որ թուրքական XV բանակային կորպուսից սպաներ և զենք ուղարկվեն: Կարաբեքիրը հրամայեց 1-ին կովկասյան դիվիզիայի 18-րդ գնդի զորամասերին անցնել Արաքս գետի հովիտ: Նույն ամսին կապիտան Մուհեդդինը (Մուհիթթին) և լեյտենանտ Իհսանը (Էքսան) մի քանի հրահանգիչների հետ ժամանեցին Բայազետից՝ Ջանգիբասարի տղամարդկանց մոբիլիզացնելու և հրացաններով, գնդացիներով և թնդանոթներով վարժեցնելու համար: Մայիսին և հունիսին խռովարարները դարձան ավելի համարձակ՝ խափանելով երկաթուղային երթևեկությունը և

ասպատակելով Էջմիածնի մոտ գտնվող Չափարաբաղ, Փարաքար և Խաթունարխա հայկական գյուղերը, ինչպես նաև Չարբախը, որը գտնվում էր Երևանից 6 վերստ (4 մղոն) հեռավորության վրա (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 461, թ. 22, 28-29; գ. 46, թ. 2; «Հառաջ» 1920, 1 փետրվարի, 18 փետրվարի, 13 ապրիլի):

Դեռ Բյուրո-Կառավարության ստեղծումից առաջ հայկական ռազմական իշխանությունները Չանգիբասարին կոչ էին արել զինաթափվել: Գեներալ-մայոր Շելկովնիկյանը մարտի 8-ին զեկուցում է, որ Չանգիբասարի մոտիկությունը Երևանին և երկաթուղու երկայնքով նրա ռազմավարական դիրքը անհրաժեշտ են դարձնում նրա գրավումը, գտնելով որ անհրաժեշտ կլինի առնվազն 2000 հետևակային և 250 հեծելազոր, միաժամանակ խորհուրդ տալով, որ զորամասերը առաջ շարժվեն Երևանից և Փարաքարից դեպի Չանգիբասար, իսկ Կարխունից (Ղարխուն) և Աղամզալուից կողային ճնշում գործադրեն թշնամու վրա՝ դուրս շարտելով տարածքից: Նախարարների խորհուրդը մարտի 16-ին քննարկելով գեներալի զեկույցը, գտավ, որ անհրաժեշտ կլինի առնվազն 3000 մարդ («Հառաջ» 1920, 1 փետրվարի, 16 փետրվարի, 18 փետրվարի, 13 ապրիլի): ՀՀ կառավարությունը մեղադրեց Չանգիբասարին հայ ու ադրբեջանցի բոլշևիկների և թուրքական գլխավոր շտաբի հետ դավադրության մեջ: Մայիսի 15-ին պարտադրվեց լիակատար շրջափակում, և Վաղարշապատի (Էջմիածին) ջոկատի հրամանատար, փոխգնդապետ Արսեն Շահմազյանին հանձնարարվեց բռնագրավել տարածք մտնող կամ դուրս եկող բոլոր ապրանքները և տուգանել ու պատժել խախտողներին: Հունիսի 12-ին, կառավարությունը հաստատեց ռազմական գործողությունների ծրագիրը (Hovannisian R., 1996. Vol. III): Հիմնական թիրախները Խաչափարախ, Հաջի-Էյլաս, Շորլու Դեմուրչի, Շորլու-Մեհմանդար և Շարիֆաբաղ (Թագա Քարխուն) ամրացված գյուղերն էին (Hovannisian R., 1996. Vol. III):

Եվ այսպես, Չանգիբասարում կտրուկ օպերացիա ձեռնարկվեց, որը 1920 թ. հունիսի 18-ին ավարտվեց հաջողությամբ, ինչը մեծ աղմուկ առաջ բերեց Ադրբեջանում՝ մուսուլմանների նկատմամբ «բռնությունների» առումով, որը ՀՀ-ն համարեց իր ներքին խնդիրը՝ մեղադրելով Ադրբեջանին ռազմական

գործողություններ ծավալելու մեջ. «Հակառակը, Ձեր գործերը երկու անգամ՝ մեկ մայիսի 20-ին, մեկ էլ հունիսի կեսերին առանց որևէ հիմունքի արշավեցին ՀՀ տարածքների վրա» (**«Ժողովուրդ» 1920, հուլիսի 9; «Յառաջ» 1920, հուլիսի 8**): Հունիսի 18-ի կեսօրին գնդապետ Շահմազյանը իր գորաջոկատը դասավորեց Ջանգիրասարի հյուսիսային սահմանների շուրջը և վերջնագիր ներկայացրեց մուսուլմանական խորհրդին՝ ճանաչել հայկական կառավարության իրավասությունը, և ենթարկվել լիակատար զինաթափման (**Hovannisian R., 1996. Vol. III**): Հունիսի 19-ի լուսաբացից առաջ գիշերային լռությունը խախտվեց երկու կողմերից եկող կրակով: Թուրքական ջոկատներն անհաջող փորձեցին առաջխաղացում կատարել դեպի Ուլուխանլու և Քարխուն և այրել երկաթուղային կամուրջը՝ զրահապատ գնացքի մուտքը կանխելու համար: Շահմազյանի շարասյունները շարժվեցին Նորագավիթից, Փարաքարից և Քարխունից՝ կենտրոնանալով Հրազդան (Ջանգու) գետի ձախ ափին գտնվող ամուր ամրացված Հաջի-Էյլաս գյուղի վրա: Թուրք սպա Քյազիմ բեյի հրամանատարությամբ և թնդանոթային կրակով աջակցվող ուժերը դիմադրեցին մինչև առավոտյան ժամը 11-ը, բայց չկարողացան դիմակայել: Հաջի-Էյլասի անկումը հարթավայրի տասնյակ մուսուլմանական բնակավայրեր ենթարկեց հայկական հրետանու անողորմ հարվածներին: Մինչև գիշերը հայկական արշավախումբը գրավեց գրեթե բոլոր ամրակետերը մինչև երկաթուղի, այդ թվում՝ Շորլու-Դեմուրչի, Ենգիջա, Վերին (Վերին) և Ներքին (Ստորին) Նեջերլու (**«Հառաջ» 1920, 19, 22 հունիսի; Վրացյան Ս., 1928**):

Ջանգիրասարի մահմեդական գյուղերի օրինական ՀՀ իշխանություններին հնազանդեցման օպերացիան իրականացրեց դեռևս Ջանգեզուրում աչքի ընկած փայլուն զինվորական, այդ պահին արդեն Վաղարշապատի գորախմբի հրամանատար գնդապետ Արսեն Շահմազյանը, որը Նորագավիթի կողմից գրոհելով, արագ գրավում է Ջանգիրասարի համար հանգուցային Հաջի-Էյլազ գյուղը, որով կանխորոշվում է Ջանգիրասարի ճակատագիրը (**Hovannisian R., 1996. Vol. III; «Հառաջ» 1920, 27 յունիսի, 1920**), դրան հաջորդում է Գոյքիվմբեթ, Քելալի, Չոբան-Քյարա, Շոռլու-Մեհմանդար և մնացած գյուղերի գրավումը,

մահամեղականները փախչում են, իսկ 1920 թ. հունիսի 21-ին կարճ և վճռական մարտից հետո հայկական զորաջոկատը գրավում է Սարաջալար գյուղը, որով և ավարտվում է Ա. Շահմազյանի զորախմբի առջև դրված խնդիրը (**«Հառաջ» 1920, 27 յունիսի**), որպես ռազմական ավար հայկական կողմին է անցնում 2 թնդանոթ, 3 գնդացի, մի քանի հազար փամփուշտ, ռազմամթերք (**«Մշակ» 1920, 4 հուլիսի**): Հաջորդ առավոտյան հայկական զորաջոկատը գրավում է Շորլու-Մեհմանդարը և Դոխբուզը, ապա շարժվում դեպի երկաթուղու և Արաքս գետի միջև գտնվող գյուղերը: Թուրքական ջոկատները նահանջում են դեպի Սեյդքենդ և Սարաջալար՝ վնասելով երկու երկաթուղային կամուրջները, սակայն ի գուրու չեն լինում կասեցնել հայկական կողմին: Մի շարք գյուղեր, այդ թվում՝ Սարաջալարը ընկնում են հունիսի 21-ին, Զանգիբասարի մեծաթիվ խուճապահար բնակիչներ փախչում են դեպի Արալիխ-Բաշքենդ: Արսեն Շահմազյանը ամրանում է Արաքսի ափին՝ գրավելով 1 թնդանոթ, 1500 արկ, 6 Մաքսիմ գնդացի, հարյուրավոր հրացաններ և 400,000 փամփուշտ: Զանգիբասարի խռովարարների կորուստները մեծ էին, հայկական գնահատականներով՝ մինչև 500 հոգի, այդ թվում՝ մի քանի թուրք սպաներ: Հայկական կորուստները կազմում են 100 վիրավոր և 22 սպանված, որոնց թվում էր լեյտենանտ Արամ Քաջազունին՝ վարչապետի երկրորդ որդին: Հունիսի 23-ին կառավարությունը պաշտոնական հաղորդագրություն է հրապարակում, որում պարզաբանում է ռազմական գործողությունների պատճառները. 15 կամ ավելի ինքնահռչակ «անկախ» գյուղեր դիվերսիա էին իրականացրել երկաթուղու վրա և դարձել էին Ադրբեջանի և Թուրքիայի ձեռքին գործիք: Զգուշացվում էր, որ նույն ճակատագիրն է սպասվում բոլոր նրանց, ովքեր հրաժարվում են ճանաչել ՀՀ իշխանությունը: Զանգիբասարյան անկլավը վնասագերծվում է՝ թեթևացնելով երկաթուղու և մայրաքաղաքի վրա ճնշումը: Կառավարությունը 2 միլիոն ռուբլի է հատկացնում զոհվածների ընտանիքներին օգնելու համար (**ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 461, թ. 53; «Հառաջ» 1920, 22, 24, 25 հուլիսի; «Նոր աշխատավոր» 1920, 22-23 հունիսի, «Հայրենիք» 1920, օգոստոսի 12; «Борьба» 1920, 23 июня**):

1920 թ. հուլիսի 6-ին արդեն Խորհրդային Ադրբեջանի անունից արտգործոնվում Մ. Հուսեյնովը վարչապետ Հ. Օհանջանյանին՝ պատճենը Գ.

Չիչերինին և ՌԽՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ս. Կիրովին ուղղված նոտայում մեղադրում է, որ Զանգիբասարը ջախջախելուց և այն մուսուլման գյուղացիությունից մաքրելով, Հայաստանը հարձակման է անցել Շարուր-Նախիջևանում և Ղազախում՝ սպառնալով լուծարել Տ. Բեկզադյանի և Ս. Կիրովի միջնորդությամբ Հուսեյնովի հետ կայացրած համաձայնությունը՝ հուլիս 15-ին գումարելու հայ-ադրբեջանական կոնֆերանս վիճելի հարցերը քննարկելու համար (ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 5, գ. 35, թ. 32):

Այդ նույն ժամանակ ՀՀ կառավարությունը պատրաստվելով նաև Վեդիբասարի հնազանդեցման գործողություններին, փորձում է կիրառել ճկուն մարտավարություն, որպեսզի չկրկնվեին 1919 թ. հուլիս-օգոստոսյան անհաջողությունները: Ինչպես Զանգիբասարի պարագայում, ՀՀ կառավարությունը Վեդիբասարի մահմեդական գյուղերին դիմում է հնազանդության առաջարկով, սակայն ապարդյուն, որից հետո միայն սկսվում է հայկական զորամասերի հարձակումը երկու ուղղություններով՝ Ղամարլու-Արտաշատից և Նոր Բայազետ-Գավառից: Այդ գործողությունները սկսվում են 1920 թ. հուլիսի 10-ին, համառ մարտերից հետո մահմեդաբնակ Կարայալ, Զաթոռան, Ալի-Մամեդ, Ենգիջա, Կոթուզ, Աղասի-Բեզլու և Ներքին Կարաբեքլու գյուղերը գրավվում են հայկական զորամասերի կողմից, որոնք հուլիսի 12-ին մտնում են Բոյուք-Վեդի, որին հաջորդում է թաթարների փախուստը Դավալու-Զինջիրլուի վրայով (**«Հառաջ» 1920, 13 մայիսի**): Հայկական հրամանատարությունը խուսափում է Վեդիբասարը օղակի մեջ առնելուց, ինչպես դա եղել էր 1919 թ. հուլիս-օգոստոսյան դեպքերի ժամանակ, այլ ընդհակառակը, այս անգամ «մարդասիրական միջանցք» է բացում, որպեսզի հայկական իշխանությունների հետ չհաշտվողները անարգել հեռանան, սակայն այդպես տեղի չի ունենում, մահմեդական բնակիչները խուճապի են մատնվում և փախչում, իսկ հրամանատարությունը անգամ չի կարողանում իր հետ տարհանել շտաբի արխիվը: «Նոր աշխատավոր»-ը 1920 թ. հուլիսի 29-ի համարում փաստում է թուրք-թաթարական դավադրության, վեդիբասարցիների և զանիբասարցիներին ընդդեմ հայկական իշխանությունների խռովության հրահրման մեջ, որոնք հայտարարել էին, թե Ադրբեջանի սահմանները անցնում են

Երևանի տակով («Նոր աշխատավոր» 1920, 29 հունիսի): Ջանգիրասարի, Վեդիրասարի և Գայլի Դրունքի մոտ կրած ջարդերից հետո Նուրի փաշան թուրքական աղաների և ասկյարների հետ ետ է քաշվում Բայազետ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ Ջանգիրասարի և Վեդիրասարի մահմեդաբնակ գյուղերի ենթարկեցումը օրինական իշխանություններին Առաջին հանրապետության հաջողված էջերից է ՀՀ սուվերեն իրավունքների ապահովման տեսանկյունից: ՀՀ կառավարության և ուժային կառույցների համաձայնեցված գործողությունների արդյունքում մահմեդաբնակ շրջանները չկամությամբ, սակայն հարկադրված ենթարկվեցին ՀՀ իշխանություններին: Արդյունքում, ՀՀ տարածքային ամբողջականությանը պահպանվեց, վերահաստատվեց օրինական իշխանությունը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀԱԱ - Հայաստանի Ազգային Արխիվ
2. Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն).
3. Դեդեալանց Տ. (1945), Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), No 5 (250), սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 93-100:
4. Զոհրաբյան Է. (2006), Հայաստանի Հանրապետության ադրբեջանաբնակ ապստամբ շրջանների հնազանդեցումը 1920 թ. հունիս-հունիսին. «Բանբեր Երևանի Համալսարանի». N 1 (118), Երևան, էջ 3-22:
5. Զոհրաբյան Է. (2012), Նախիջևանյան հիմնահարցը և Հայաստանի «Դաշնակիցները» (1918 թ. դեկտ.-1920 թ. ապրիլ), Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ.:
6. Կնյազյան Դ. (2008), Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության կովկասյան քաղաքականությունը 1918-1920 թթ., Երևան, Հեղ. հրատ.:
7. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (2000), Քաղաքական պատմություն. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու. Խմբ. Գ. Գալոյանի, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.:

8. **Հովհաննիսյան Ռ. (2005)**, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I. Առաջին Տարին, 1918-1919, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ.:
9. **Ղուլյան Յու. (2009)**, Հայաստան-Ադրբեջան հարաբերությունների պատմությունից 1918-1920 թթ., Երևան, «Եգեա» հրատ.:
10. **Ղուլյան Յու. (2011)**. Մահմեդական բնակչության հակապետական ելույթները ՀՀ-ի դեմ (1919 թ.), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», N 1 (117), էջ 110-119:
11. **Բեկզադյան Տ. (2025)**, Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանի օրագիրը (11 մարտի 1919 թ. - 27 օգոստոսի 1919 թ.). Աշխատասիրությամբ՝ Վլ. Հարությունյանի, Երևան, Հեղ. հրատ.:
12. **Hovannisian R. (1982)**. The Republic of Armenia. From Versailles to London, 1919-1920. Volume II. Berkeley. Los Angeles.London. University of California Press.
13. **Hovannisian R. (1996)**, The Republic of Armenia. From London to Sevres February-August, 1920. Volume III. Berkeley.Los Angeles.London. University of California Press.

REFERENCE

1. **NAA** - National Archives of Armenia.
2. **Archive of the Republic of Armenia** (Boston).
3. **Deoyeants T. (1945)**. Episodes from My Life, Hayrenik (Boston), No. 5 (250), September–October, pp. 93–100.
4. **Gulyan Yu. (2009)**, History of Armenia-Azerbaijan Relations, 1918-1920. Yerevan, “Egea” Publishing House.
5. **Gulyan Yu. (2011)**, Anti-State Demonstrations of the Muslim Population Against the Republic of Armenia (1919), “Bulletin of the Archives of Armenia,” No. 1 (117), pp. 110-119.

6. **The Republic of Armenia, 1918–1920. (2000)**, Political History: A Collection of Documents and Materials. Ed. G. Galoyan, Yerevan, Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Science Publishing House.
7. **Hovhannisian R. (2005)**. The Republic of Armenia: Volume I. The First Year, 1918–1919. Yerevan, “Tigran Mets” Publishing House.
8. **Hovannisian R. (1982)**. The Republic of Armenia. From Versailles to London, 1919-1920. Volume II. Berkeley.Los Angeles.London. University of California Press.
9. **Hovannisian R. (1996)**. The Republic of Armenia. From London to Sevres February-August, 1920. Volume III. Berkeley.Los Angeles.London. University of California Press.
10. **Knyazyan D. (2008)**. The Caucasian Policy of the Azerbaijan Democratic Republic, 1918–1920. Yerevan, Author's Edition.
11. **Tigran Bekzadyan 2025**. The diary of Tigran Bekzadyan, the diplomatic representative of the Republic of Armenia in Azerbaijan (March 11, 1919 – August 27, 1919): Edited by V. Harutyunyan, Yerevan, Author Publ.
12. **Zohrabian E. 2006**. The Subjugation of the Azerbaijani-Inhabited Rebel Districts of the Republic of Armenia in June–July 1920. “Bulletin of Yerevan University,” No. 1 (118), Yerevan, pp. 3–22.
13. **Zohrabian E. 2012**. The Nakhijevan Issue and Armenia's “Allies” (December 1918–April 1920). Yerevan, “Tigran Mets”.

Համառոտագրություններ

ՀԱԱ - Հայաստանի Ազգային Արխիվ

Abbreviations

NAA - National Archives of Armenia.

Ваник Вирабян, Грант Вирабян

Подавление антигосударственных восстаний в Зангибасарском, Беюк-Ведийском,

Давалинском районах армении и в провинции Сурмалу

в 1918-1920 гг.

Заклучение

Ключевые слова и выражения: Зангибасар, Ведибасар, Сурмалу, населённые мусульманами, антигосударственные и антиармянские выступления, Республика Армения, Азербайджан.

Преодоление мятежных настроений мусульманских регионов, контролируемых Азербайджаном, и установление правопорядка были важными гарантиями обеспечения суверенных прав Первой Республики и ее дальнейшего существования. И только после того, как мирные переговоры зашли в тупик и возможности межгосударственных каналов были исчерпаны, правительство прибегло к военной силе и восстановило полномочия властей РА в Зангибасаре, Ведибасаре, Сурмалу и других регионах.

Vanik Virabyan, Hrant Virabyan

Suppression of anti-state uprisings in the Zangibasar, Boyuk-Vedi, and Davalu regions

of Armenia, and in the Surmalu province in 1918-1920

Conclusion

Key words and expressons: Zangibasar, Vedibasar, Surmalu Muslim-populated, anti-state-anti-Armenian speeches, Republic of Armenia, Azerbaijan.

Overcoming the rebellious moods of the Muslim-populated regions controlled by Azerbaijan, establishing law and order were important guarantees for ensuring the sovereign rights of the First Republic and its further existence. And only after the peaceful negotiations reached a deadlock and the possibilities through interstate channels were

exhausted, the government resorted to military force and re-established the powers of the RA authorities in Zangibasar, Vedibasar, Surmalu and other regions.

Վանիկ Վիրաբյան - Խ. Աբովյանի անվան Հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր: Իրագործում է 1918-1990-ական թթ., Առաջինից Երրորդ հանրապետություններում ազգամիջյան զարգացումների, բնակչության էթնիկ խմբերի, ազգային փոքրամասնությունների տեղաշարժերի ուսումնասիրություն և համալիր հետազոտություն, 20-21-րդ դարերի ընդհանուր տարածաշրջանային և համաշխարհայնացման գործընթացների տիրույթում: ՀՀ Գիտակետով 25RG-6A113 ծածկագրով «Ազգամիջյան զարգացումները և բնակչության էթնիկ խմբերի տեղաշարժերը Հայաստանի Հանրապետությունում (1918-1990-ական թթ.)» Գիտական նախագծի ղեկավար: vanikvirabyan@mail.ru

Հրանտ Վիրաբյան – Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի պատմության և հասարակագիտության ֆակուլտետի պատմության բաժնի «Հայոց պատմության» ամբիոնի Մագիստրոս: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակն ընդգրկում է՝ էթնիկ հակամարտություններ, Երրորդ Հանրապետության հիմնախնդիրներ: Հեղինակ է 4 հոդվածների, որոնցից 3-ը՝ ազդեցության գործակից ունեցող միջազգային գիտատեղեկատվական ամսագրերում: [hrant-virabyan@bk.ru](mailto:h rant-virabyan@bk.ru)

Ваник Вирабян –Профессор кафедры Истории Армении Армянского государственного педагогического университета имени Х. Абовяна. Изучает проблемы межэтнического развития 1918-1990-х гг., перемещений этнических групп населения, движений национальных меньшинств с Первой по Третьей республиках и вопросы развития общерегиональных и глобализационных процессов 20-21 веков. Руководитель научного проекта «Межэтнические процессы и этнические группы населения в Республике Армения (1918-1990-е гг.)» по шифру 25РГ-6А113 Государственного комитета по науке Республики Армения. vanikvirabyan@mail.ru

Грант Вирабян – магистрант, кафедра истории Армении, факультет истории и социальных наук, Армянский государственный педагогический университет имени

Х. Абовяна. Сфера научных интересов: этнические конфликты, проблемы Третьей республики. Автор 4 статей, 3 из которых опубликованы в международных научных и информационных журналах с импакт-фактором. h rant-virabyan@bk.ru

Vanik Virabyan – Professor of the Chair of History of Armenia of Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan. He studies the problems of inter-ethnic development in 1918-1990s, movements of ethnic groups of the population, movements of national minorities from the First to Third Republics, and issues of the development of general regional and globalization processes of the 20-21st century. Head of the Scientific Project "Inter-Ethnic developments and ethnic groups of population in the Republic of Armenia (1918-1990s)" under the code 25RG-6A113 of the State Committee for Science of the Republic of Armenia. vanikvirabyan@mail.ru

Hrant Virabyan – postgraduate student, Department of History, Faculty of History and Social Sciences, Armenian State Pedagogical University named after Kh. Abovyan. The scope of scientific interests includes: Ethnic conflicts, problems of the Third Republic. He is the author of 4 articles, 3 of which are in international scientific and information journals with an impact factor. h rant-virabyan@bk.ru

Խմբագրություն է ուղարկվել 09.09.2025թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 17.09.2025թ.

Հրատարակման է ներկայացվել 14.01.2026թ.